

1. Εσωτερικό εργοστασίου, του Σ. Χαρατσίδη, 1970 (ανήκει στη συλλογή του ΥΠΠΕ).

Η βιομηχανική αρχαιολογία στον ελληνικό χώρο: Μια πρώτη προσέγγιση

Η βιομηχανία είναι το σήμα κατατέθης της εποχής μας: βασικός φορέας της οικονομικής ανάπτυξης, έχει γίνει — είτε με την παρουσία της, είτε με την απουσία της — το κεντρικό πρόβλημα για τα σύγχρονα κράτη. Η βιομηχανία είναι όμως και φαινόμενο με ιστορικότητα: Δύο αιώνες έχουν ήδη περάσει από την έναρξη της βιομηχανίκης Επανάστασης και πάνω από έναν αιώνας από την απαρχή της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας. Από την εφεύρεση του Τζένης Βατ μέχρι τις μέρες μας, η βιομηχανία ανακαλύφθηκε τρεις φορές: Μια πρώτη φορά από την επιχειρηματική αστική τάξη ως εργαλείο οικονομικής και κοινωνικής κυριαρχίας: μια δεύτερη

από την τέχνη ως εργαλείο αισθητής κινήσεως και κοινωνικής κριτικής, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, με κορυφαίο παράδειγμα τον Fernand Léger και μια τρίτη, πρόσφατα, από την επιστήμη ως εργαλείο διατήρησης της μνήμης. «Η βιομηχανική κληρονομία», «τα βιομηχανικά μνημεία» ακούμε την τελευταία εικοσετία στην Ευρώπη: βιομηχανία μιας κάποιας ηλικίας τείνει να γίνει — και σε ορισμένες χώρες έχει γίνει — μια σεβαστή συνιστώσα της πολιτιστικής παράδοσης (εικ. 1). Τα μνημεία έχουν ωστόσο αξία όταν χρησιμοποιούνται για τη γνώση και την κατανόηση του παρελθόντος. Μέσα στην ευρύτερη πολιτιστική

διάταση, μπορούν να βρουν θέση δύο διαφορετικά και συχνά αντιτίθεμενα ενδιαφέροντα, ένα στενό αφελματικό και ένα στενό επιστημονικό. Υπάρχει ο κίνδυνος, η μόδα συνδιασμένη με κάποια κακών εννούμενα τοπικά συμφέροντα, να επιβάλει το πρώτο σε βάρος του δευτέρου, με αποτέλεσμα να απογυμνωθεί το μνημείο από το δασκοτέρο του περιεχόμενο, που είναι η λειτουργία του ως μια κατά το δυνατότερο πλήρεστη μαρτυρία της εποχής του. Η βιομηχανική αρχαιολογία είναι πεδίο στο οποίο εμπλέκονται ποικίλοι επιπτωματικοί κλάδοι: Ιστορία, αρχιτεκτονική, μηχανολογία, καθώς και πολιτείς ευαισθήτοι στα προβλήματα

της πολιτιστικής κλήρουνομίας. Στις χώρες όπου η έρευνα έχει προχωρήσει περισσότερο, αναπτύσσεται η συνεργασία όλων των παραπάνω, μέσα στα πλαίσια κοινής φροντίδας για τη διαφύλαξη και την αξιοποίηση των βιομηχανικών μνημείων. Δε λείπουν όμως οι αντίθεσις, κυρίως στο μεθοδολογικό επίπεδο, παρ' όλο που ο κλάδος της βιομηχανικής αρχαιολογίας έχει σχετικές περιορισμένες μεθοδολογικές εργαλεία. Οι διαφορές εντοπίζονται κυρίως στις προεκτάσεις, στη χρήση αυτής της έρευνας και στην ένταξή της σε ένα γενέτερο σύστημα επιστημονικών εδιαφερόντων. Είναι αυτονόητο, πώς οι επιστήμες που συνδυάζονται στην έρευνα, αλληλουχούμενη ή όχι, εντοπίζονται: Τα κτηριολογικά στοιχεία και τη μελέτη των πολεοδομικών ζωνών της βιομηχανίας ανήκουν σε άλλη ειδικότητα από τη μελέτη των μηχανών και των εργαλειών των μηχανών και των εξοπλισμών. Το ίδιο μπορούμε πούμε για το θέμα του τρόπου εργασίας της οικονομικής λειτουργίας, εξετάζομενης επιχειρησης. Και είναι ακόμη σαφές, ότι η ιστορική επιπτώση μπορεί να εντάξει όλα τα παραπάνω, μέσα στις οικονο-

μικές και κοινωνικές συνθήκες του περίγυρου, χρησιμοποιώντας και τη διάσταση του χρόνου. Ιδιαίτερα στην Ελλάδα, η ιστορική επιστήμη δεν υπερβαίνεται μόνο στη διαδικασία της τελικής σύνθεσης, αλλά απαιτείται και πριν την έναρξη της έρευνας πεδίου. Είναι οι ιδιόμορφες συνήθειες της Ελλάδας, με την έλλειψη κτηματολογίου, που επιβάλλουν την προσφυγή στην ιστορική έρευνα για τον προσδιορισμό και την ταύτιση των περισσότερων βιομηχανικών μνημείων. Η χώρας οργάνωσε των σχέσεων ιδιοκτησίας και κυρίως η συχνή αλλαγή ιδιοκτηστή των βιομηχανικών εγκαταστάσεων, συντένοντας κι αυτά στην αναγκαιότητα μελέτης έμειψες ή παράλληλων πηγών πριν κατασταίται ο ερευνητής με την επιτόπια έρευνα. Χαραγράφουν των βιομηχανικών επιχειρήσεων δεν υπάρχει στη χώρα μας, και στις περιπτώσεις που έχει πραγματοποιηθεί, είναι τόσο ατελής και εσφαλμένη, που μόνο τα πολύ γενικά προβλέπει της έναρξης της έρευνας μπορεί να λύσει.

Ο χάρτης των βιομηχανιών του Πειραιά, για παράδειγμα, που συνέταξε

ο Κασδόνης το 1896, έχει τόσες ανακρίβειες και κατασκευαστικά λάθη, που ο ερευνητής φτάνει στο αδιέξοδο, όταν με σόγιον αυτό το χάρτη προσπαθήσει να διατρέξει τον Πειραιά. Αντίθετα, μια σειρά όλες πηγές και πληροφορίες, ακορνταμένες στον τοπικό τύπο ή στα αρχεία μπορούν να θοηθήσουν πολύ αποτελεσματικότερα. Αντίστοιχα προβλήματα θέτει και η εκτεταμένη καταστροφή των βιομηχανικών κτιρίων καβών και η μελέτη του τεχνικού και μηχανικού εξοπλισμού των εργοστασιών. Στη χώρα μας, δυστυχώς, υπάρχουν λίγα πράγματα σ' αυτό τον τελευταίο τομέα. Συνήθως, η αντικατάσταση μιας μηχανής με μια νεότερη συνδυάζεται με την παλόηση της παλιάς στον παλαιάτζη ή στο γύριφο. Η τεχνολογική εξέλιξη των ελληνικών βιομηχανιών — δύο κι αν δεν φώναται — ήταν σημαντική, η ανανέωση του εξοπλισμού άρκετά συχνή και η ποιότητα των μηχανών, άρκετές φορές, υψηλή: κάτι που διαπιστώνεται μόνο με συστηματική αποδεικτική των γραπτών πηγών.

Η αναδρομή: Η ελληνική βιομηχανία, 1860-1920

«Το μεταλλείο, το εργοστάσιο, ο αιθρούρδιος, αυτές είναι οι τρεις κνητήριες δυνάμεις της νέας βιομηχανικής πάλης»
L. Mumford

Τα αμέσως επόμενα χρόνια από τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους, αρχίζουν να σημειώνονται και οι πρώτες προσπάθειες για ίδρυση βιομηχανιών.¹ Πολλοί είναι οι υποψήφιοι βιομηχανοί, με οι προσπάθειές τους ευεκμιαστές και σποραδικές — που επιλύουν συνήθως σε κρατική συνδρομή και υποστήριξη — παραμέμπονται αργότερα σε πραγματικές εργοστάσια.²

Τη γένεση της ελληνικής βιομηχανίας θα μπορούσαμε να την τοποθετήσουμε στη δεκαετία του 1860 και στις αρχές της δεκαετίας του 1870, όταν αρχίζουν να δημιουργούνται και να πληθυνούν οι αποκίνητοι αλευρόμυλοι καί τα κλωστοτείρια, να συστηματοποιούνται τα διυρασδεψεία της Ερμούπολης, να λειτουργούν τα πρώτα μεταλλεία. Και έτσι αρχίζει ο πρώτος κύκλος της βιομηχανικής ανάπτυξης, που θάβει σχέδια μέχρι την τελευταία δεκαετία του αιώνα.

Η ελληνική βιομηχανία, από τα πρώ-

τα χρόνια της εμφάνισής της, χαράζει τον προσανατολισμό της σε ελαφρό βιομηχανία καταναλωτικών αγαθών. Κύριοι βιομηχανικοί κλάδοι αναπτύξεις την πρώτη αυτή εποχή είναι οι αλευρόμυλοι, οι βιομηχανίες βάμβακος, η βυρσοδερμία, η μεταλλουργία. Η θερινή βιομηχανία, στην εξαρχείσουμε τα μεταλλεία — στα οποία συχνά συναντάμε ένα κεφαλλία — περιορίζεται σε λίγες μονάδες, κυρίως μηχανουργείων στον Πειραιά (εικ. 2), στην Ερμούπολη και αργότερα στο Βόλο.

Βιομηχανική αποκέντρωση παραπετταίται γρήγορα και δημιουργούνται τα πρώτα βιομηχανικά κέντρα. Η Ερμούπολη στην αρχή, για να δώσει σχεδόν αμέσως τη θέση της στον Πειραιά — που γίνεται πραγματικά βιομηχανική πόλη του ελληνικού χώρου στο 19ο αιώνα — η Πάτρα, με την προσφύτηση της Θεοφανίας, ο Βόλος που σύντομα αναπτύσσεται σε σημαντικό βιομηχανικό κέντρο, η Καλαμάτα, η Κέρκυρα. Πολλές άλλες πόλεις αριθμούνται ένα ώρια τρία εργοστάσια, ελαιουργεία, οινοποιεία, με κυρίως αλευρόμυλους που ήταν,

όπως αναφέραμε, ο σημαντικότερος κλάδος της πρώτης βιομηχανικής ανάπτυξης.³ Η τεχνολογία είναι εισαγόμενη και η τεχνική εκπαίδευση σχεδόν ανίπαρκτη. Ειδικεύονται εργάτες δεν υπάρχουν, τουλάχιστον στις αρχές. Συχνά συναντάμε βιομηχανίες που καλούν εργάτες από το εξωτερικό, συχνές και οι αποστόλες νέων με υποτροφία στην Ευρώπη για τεχνική εκπαίδευση.

Παρ' όλο που κατασκευάζονται αρκετά νωρίς οι πρώτες απομηχανήσεις στα ελληνικά μηχανουργεία — πάντα όμως πάνω σε ένα πρότυπα και συχνά ατελείς — δεν έχουν μεγάλη ζήτηση στην εγχώρια αγορά, παρά μόνο από μικρές βιομηχανίες.

Σα αυτό το πρώτο κύμα βιομηχανικής ανάπτυξης, παρ' όλη τη δημιουργία αρκετών εργοστασιών,⁴ οι επενδύσεις στο δευτερογενή τομέα είναι περιορισμένες. Σαφής είναι η προτίμηση στο εμπόριο, τις μεταφορές και το χρηματιστικό τομέα.

Οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις δεν

χοι, προέρχονται κυρίως από τους εμπορικούς κύκλους και πολύ συχνά εξασκούν και τις δύο δραστηριότητες ή μεταποδούν από τη μία στην άλλη. Οι περισσότερες διοικητικές επιχειρήσεις είναι οικογενειακές, με λίγες εξαιρέσεις (μεταλλευτικές εταιρίες, οριμένες οινοποιίες). Τα κεφάλαια κίνησης, ιδιαίτερα στις μικρές διοικητικές, ήταν περιορισμένα, ή δε τραπεζική χρηματοδότηση πενχρή. Κύριες αιτίες που στην πρώτη οικονομική κρίση σδημογούν αρκετές διοικητικές ν' αντιμετωπίσουν προβλήματα επιβίωσης. Χαρακτηριστικά παραδείγματα υπάρχουν αρκετά, και εκτός από μεμονωμένες περιπτώσεις πτώχευσεων που οφείλονται σχεδόν πάντα σε «χρηματική στενότητα» (έλειψη κεφαλαίων κίνησης), σε περίοδους οικονομικής κρίσης πολλές είναι οι διοικητικές που δεν κατορθώνουν να επιζησουν. Όπως στην οικονομική κρίση της Ερμούπολης, στα τέλη της δεκαετίας του 1870, στην κρίση της βαμβακοδιοικητικής την ίδια εποχή ή στη γενική διοικητική κρίση των ετών 1883-85. Κατά τη διάρκεια της τελευταίας αυτής κρίσης, κλείνει ένας σημαντικός αριθμός διοικητικών, οι πιο ευήρωστες. Μερικές απ' αυτές επαναλειτουργούν αφού αλλάζουν ιδιοκτήτες. Αρχίζει να παρατηρείται μια τάση μεγαλύτερης συγκέντρωσης.⁶ Παράλληλα δειλά - δειλά - οριμένες διοικητικές επιχειρήσεις μετατρέπονται σε Ανώνυμες Εταιρείες.

Για μια πολύ μεγάλη περίοδο, δεν

2. Μέρος της διοικητικής ζώνης του Πειραιά (η φωτογραφία δρισκεται από Ιστορικό Αρχείο του Δήμου του Πειραιά).

υπάρχει σαφής κυβερνητική πολιτική. Συνειδητά ή ασυνειδήτα οι εκάστοτε κυβερνήσεις ακολουθούν τις αρχές του ελεύθερου συναγωνισμού, της ελευθερίας του εμπορίου. Οι συζητήσεις και οι διαμάχες για τον προστατευτισμό αρχίζουν ήδη από τη δεκαετία του 1840, όπως και οι σχετικές κινησιές των διοικητικών. «Ελεύθερος συναγωνισμός και παντελής απρεδία εκ μέρους της εξουσίας, ιδού η βάσις της εθνικής τημών οικονομίας», γράφει ο I. Σκαλτούνης, ένθερμος υποστηρικτής του προστατευτισμού, και συνεχίζει «το

καθ' ημάς η εν Ελλάδι εφαρμογή τοιούτων αρχών κατέστη το κύριον αίτιον της στασιμότητος της ημετέρας διοικητικής».⁷

Και οι διαμάχες συνεχίζονται για να κορυφωθούν στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ου. «Δεν είναι, λοιπόν, η διοικητικά μας αναξία λόγου και αναξία υποστηρίξεως, αλλά ημείς οι κυβερνήται δεν ευκαιρούμενον να εξετάσουμε τα ανάγκας της διοικητικής, Γεωργίας, Κηφνοτροφίας και του Ναυτικού μας, και δια τούτο τα πάντα φθίνουν και καταρρέουν», σημειώνει ο αρθρογράφος

της «Ακροπόλεως» το 1887 στο άρθρο του «Βιομηχανία - Κυβερνήσεις».⁹

Δεν ήταν, όμως, μόνο οι διαιμάχες περι προστατευτισμού και ελευθερεου συναγωνισμού, πολλές ήταν οι συζητήσεις για το αν μπορεί και για το αν πρέπει η Ελλάδα να αναπτύξει βιομηχανία.

Ο Ο. Ρουσόπουλος μας δίνει συνοπτικά αυτή την εικόνα σε μία αναδρομή που κάνει για την ελληνική βιομηχανία και βιοτεχνία το 1921. «Ησαν δε και είναι ακόμη και σημερον πολλοί και μάλιστα εκ των εν τοις πράγμασιν αρμόδιων και πολιτευμένων οι φρονούντες ότι η Ελλάς είναι μόνον κατά πρώτον λόγον γεωργική και κατά δεύτερον λόγον

εμπορική χώρα και δεν δύναται, ούτε πρέπει να αναπτύξει βιομηχανία».¹⁰

Έτσι, τόσο μέσα από ενδογενείς δύο και εξωγενείς αντιερόστητες και δυσακολίες, η ελληνική βιομηχανία περνεί τον πρώτο κύκλο της ανάπτυξής της με ασυνέχειες και αδύναμιες. Τα 20 έργοστάσια του 1867 με τους 296 ήπους, γίνονται 95 με 1.967 ήπους το 1876 και 145 με 5.568 ήπους το 1889. Η δε συνολική πτυχοδαμαγή των έργοστάσια το 1892 υπολογίζεται σε 10.000. Ενώ η άξια των βιομηχανικών εγκαταστάσεων περνάει από 86.000.000 δρχ. το 1876, σε 42.000.000 δρχ. το 1892.¹¹ Η πετεύτατη δέκαετία είναι μια περίοδος στασιμότητας για την ελληνική βιομηχανία, μέσα στο κλίμα της γενι-

κής οικονομικής απράξιας που συνόδευε την πτώχευση του κράτους.

Μετά την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, τα ξένα κεφάλαια παίσουν να είναι δύσπιστα και ξαναενδιαφέρονται για την ελληνική αγορά. Η σταφιδική κρίση εφοδιάζει με αδιάδετη φθηνή πρώτη ύλη οινοποιείς και οινοπνευματοποιείς, συμβάλλοντας στην ανάπτυξή τους. Με την ίρηση της (γαλλικής) «Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρίας», αρχίζει η διάδοση της πλεκτρικής ενέργειας στην ελληνική βιομηχανία, εκσυγχρονίζοντάς την.

Τα μέσα επικοινωνίας έχουν θετικά σημαντικά. Το σιδηροδρομικό δίκτυο από 8,5 χλμ. που ήταν το 1876, φθάνει τα 700 χλμ. το 1890, τα 1600

3. Από το 1870 μέχρι το 1920, η Ξάνθη φένει να ορίζεται 55 καπνικές εταιρίες. Η μανοδική περίπτωση ίσως στην Ελλάδα, όπου διατηρείται μέχρι σήμερα ολόκληρη ζώνη καπνοποθηκών με έντονο πολεοδομικό και αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον.

4. Ελαιουργείο από την Αγίασσο Μυτιλήνης.

χλμ. το 1910 και τα 2400 χλμ. το 1920. Παράλληλα, με την ανάπτυξη των σιδηροδρόμων αναπτύσσονται και οι αμιέτοι δρόμοι. Τα 880 χλμ. του 1867 και τα 1.137 χλμ. του 1882 γίνονται 3.280 χλμ. το 1892 και 5.500 χλμ. το 1915.

Η προσάρτηση νέων εδαφών την πρώτη εικοσαετία του 20ού αιώνα (Κρήτη, Μακεδονία, Ήπειρος, νησιά του Αιγαίου) προσθέτει νέα σημαντικά βιομηχανικά κέντρα (Θεσσαλονίκη, Νάουσα, Μυτιλήνη), ενών παράλληλα ο πληθυσμός αυξάνεται και η αγορά διευρύνεται. (εικ. 3)

Τα εμβάσματα των οινογενών από το εξωτερικό καθώς και τα κέρδη που πραγματοποιήθηκαν από τους πολέμους δημιουργούν μια αφονία κεφαλαίων. «Η μόνη χρονική περίοδος καθ' ήτην η ελληνική βιομηχανία διέθεσεν αρκετά κεφάλαια, ήτον την

ετών 1913-1924» επισημαίνει ο Γ. Χαριτάκης.¹¹

Με αυτές τις συνθήκες αναπτύσσεται το δεύτερο κλίμα εκβιομηχάνισης.

Η βιομηχανική απογραφή του 1917 μας δίνει 2.213 εργοστάσια από τα οποία 1.188 μικρά (1-5 εργάτες), 743 μεσαία (6-25 εργάτες) και 282 μεγάλα (πάνω από 26 εργάτες).¹² Η δε βιομηχανική και θεοχεική απογραφή του 1920¹³ μας δίνει 33.811 επηκτήριες, από αυτές 30.958 μικρές, 2.365 μεσαίες και 488 μεγάλες.¹⁴

Η χρήση της ηλεκτρικής ενέργειας έχει εξαπλωθεί, όπως και σε γενέντη χρήση των μηχανών. Το 1917, 483 εργοστάσια χρησιμοποιούν τις κινητήριες δύναμη των ηλεκτρικού και 579 τον ατμό. Το 1920 συναντάμε 1.159 ηλεκτροκίνητα και 859 ατμοκίνητα εργοστάσια. Η μεγάλη διαφορά που

παρατηρείται ανάμεσα στις δύο απογραφές — τόσο κοντά, χρονικά, η μία με την άλλη — οφείλεται κυρίως στο διαφορετικό τύπο τους: βιομηχανική η πρώτη, βιομηχανική και βιοτεχνική η δεύτερη.

Παρ' όλα που οι βιομηχανίες δεν είναι πια τα μικρά εργοστάσια του 19ου αιώνα, η κυριάρχη μορφή της βιομηχανίκης μονάδας είναι μικρού ή μεσαίου μεγέθους, οι μεγάλες βιομηχανικές μονάδες εξακολουθούν να λείπουν από τον τόπο.

Το 1917, η μέση αξία κατάστασης των μεσαίων βιομηχανών ήταν 92.122 δρχ., και των «μεγάλων» 579.000 δρχ. Ο προσανατολισμός της ελληνικής βιομηχανίας εξακολουθεί να είναι η ελαφριά βιομηχανία καταναλωτικών αγαθών, αν και έχει εμφανισθεί ο χρηματικός κλάδος και έχουν πλήθυνει τα μηχανουργεία. Κυρίωτερος είναι των ειδών διάτροφης και ακολουθούμενος οι βιομηχανίες δάμβακος και δέρματος.

Τα βιομηχανικά κέντρα έχουν πια διαμορφωθεί. Με κύριο άξονα την περιοχή της πρωτεύουσας και κέντρα των Πειραιών, την Αθήνα, την Ελευσίνα (που ήδη έχει αρχίσει να αναπτύσσεται βιομηχανικά). Ο νομός Αττικής, Βοιωτίας (παρότο) 2020) καλύπτει το 37% των «μεσαίων» βιομηχανιών και το 49% των «μεγάλων». Δεύτερος άξονας η Θεσσαλονίκη — με μεγάλη ίμιας διαφορά από εκείνη της πρωτεύουσας — συγκεντρώνει το 8,5% των «μεσαίων» και το 12% των «μεγάλων» βιομηχανών. Ακολουθούμενη η Πάτρα, η Μυτιλήνη, ο Βόλος (εικ. 4).

Είναι σαφές η βιομηχανική συγκέντρωση στα έδαφη της πατλάς, λεγόμενης Ελλάδας — σε σχέση με τα νέα έδαφη. Η πρώτη συγκεντρώνει το 72% των «μεσαίων» και το 67% των «μεγάλων» βιομηχανών.

Σήμερα: η βιομηχανική κληρονομιά αντικείμενο της επιστήμης

Αυτή η εξέλιξη της ελληνικής βιομηχανίας, περιγραμματικά δόθηκε παραπάνω, παρ' όλο που δεν άφησε στο χώρο ή στην τέχνη τα ίχνα μιας Coketownή ή τη φήμη του Crystal Palace, ενώς συμβολιζεί για το θριάμβο της βιομηχανικής εποχής;¹⁵ Εν τούτοις εκφράζει την ιδιότητα συνέχεια της βιομηχανίας στον ελληνικό χώρο, που φεύγει λαμπερά από τις κάθε είδους μαρτυρίες: Τα εργοστάσια ή τις βιομηχανικές ζώνες, την εργατική κατοικία, το οιδηρόδρομο, τα έργα υποδομής των πόλεων και ακόμη, τα επιμέρους στοιχεία όλων των παραπάνω, τη με-

μονωμένη μηχανή ή το μεμονωμένο εργαλείο. Απ' τη μεγάλη στη μικρή κλίμακα, υπάρχει ένα ευρύ διάστημα που μπορεί να καλύψει με συστηματική έρευνα η διοικησική αρχαιολογία στον ελληνικό χώρο.

Πιο πάνω εντοπίστηκαν οι ιδιαιτερότητες ενός τέτοιου εγχειρήματος. Απ' αυτές συνήθως, εκκολαπτώνται όχι μόνο δυσκολίες, αλλά και γύρων μορφολογισμός και μέθοδοι προσθαλπισμούς και δεσμόνεα. Έτσι:

1) Το ξεκίνημα της εκβιομηχάνισης της Ελλάδας, σχεδόν έναν αιώνα μετά την έναρξη της βιομηχανίκης

επανάστασης στις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης, σε συνδυασμό με όλα τα στοιχεία που εκτέθηκαν στην προηγούμενη παράγραφο, επιμηκύνει τη χρονική περίοδο έρευνας, μέχρι τα ιχνά του 20^{ου}.

2) Τα κενά της ιστοριογραφικής έρευνας στην Ελλάδα, αλλά και ο κατακερματισμός και τα χάσματα των πηγών, επιβάλλουν αρκετά εκταμένο αναλυτικό στάδιο, για να γίνει δυνατή η καθολική προσέγγιση του αντικείμενου που είναι ο τελικός στόχος, η έρευνα δηλαδή και η αξιολόγηση του υλικού με καθαρά ποιοτικά κριτήρια.

5. Βαφείο ιδρυμένο λιγό πριν το 1900 (Ζωγραφικός πίνακας, βρίσκεται στο Ιστορικό Αρχείο του Δήμου του Πειραιά).

Σ' αυτό το πρώτο στάδιο απαιτείται τη παρέμβαση όλων των ενδιαφέρομενων ειδικοτήτων: Ο ιστορικός καθοδηγεί μια εκτεταμένη αρχειακή έρευνα για τον εντοπισμό του υλικού, τη χρονολογίκη του κατάταξη, την επισήμανση των πηγών που θα χρησιμεψούν και για τις άλλες ειδικότητες. Ο μηχανολόγος παρεμβαίνει στην έρευνα, κατάταξη, τυποποίηση, αξιολόγηση μηχανών και εργαλεών, ο στατικός στον τρόπο κατασκευής και γενικά στο τεχνικό μέρος των δημόσιων έργων, ο αρχιτέκτονας στην αρχιτεκτονική, λειτουργούς και μορφολογίκη αξιολόγηση των κτιρίων, ο νομικός στην αποκριτική πράσπιτρης και στη χρήση του υποθηκοφυλακείου, που στην Ελλάδα αναπτήρωνε την έλλειψη κτηματολογίου και έγινε ένας έμμεσος τόρπος εντοπισμού των ιδιοκτησιών βιομηχανικού χαρακτήρα. Όπως είναι φυσικό, η επιτόπια έρευνα, απ' την έρευνα στα κατά τόπους υποθηκοφυλακεία μέχρι την «ανασκαφή», είναι το κλειδί της υπόθεσης — αποκτώντας κανονικά μηχανά ακόμα, βαρύνουσα ιδιαιτερότητα για τα ελληνικά δεδομένα.

4) Οι εκτεταμένες καταστροφές του αστικού περιβάλλοντος στη μεταπολεμική Ελλάδα, εκτός του ότι είναι ένας λόγος που συντηρεί στην επιμήκυνση της χρονικής περιόδου έρευνας, κάνουν αναγκαίες ακόμη πιο εκλεπτυσμένες μεθόδους έρευνας, για ότι παρωχήσουν σε κάποιο τελικό συμπέρασμα, συχνά μέσα από υποθέσεις (εικ. 5). Πολλές φορές ο ερευνητής έχει να κάνει με υλικό που δεν φαίνεται αλλά έχει υπάρξει στο χώρο και απαιτείται η ανασυνθέση της εικόνας του μέσα στην εποχή

κευμένη έρευνα σε άλλους τομείς. Όμως, ένα μεγάλο θέμα, παρόν σε κάθε στιγμή — γιατί φυσικά οι δινάμεις της καταστροφής δεν διακατέχονται ούτε από υπομονή, ούτε από περισσευτή — είναι η διάσωση οργανισμών που υπάρχουν ακόμη μέσα στο χώρο. Η χρήση τους και η ένταξή τους στο σημερινό ευρύτερο αστικό περιβάλλον είναι ένα θέμα συνεχών παρέμβασης, που υπάρχει παράλληλα ή και ανεξάρτητα, όταν είναι ανάγκη, από τον κύριο κορμό της έρευνας.

Είναι αυτονόητο, μετά απ' όλα αυτά, πώς η συμβολή της βιομηχανικής αρχαιολογίας έχει και άμεσα κοινωνικό χαρακτήρα.

Περίπου σ' ένα τέταριο πλαίσιο επιστημόνων και στόχων, που μόνο ακροβιγών αναπτύσσονται παραπάνω, εντάσσεται και η προσπάθεια της υπό σύστασιν «Εταιρείας θιομηχανικής αρχαιολογίας και προστασίας διοικητικής κληρονομίας της Ελλάδας».

Αφετηρία της είναι ένας αρχικός πυρήνας επιστημόνων, διαφόρων ειδικοτήτων (ιστορικοί, αρχέτεκτονες, πολεοδόμοι, πολ. μηχανικοί), που εδώ και δύο χρόνια ενδιαφέρονται πιο συστηματικά για το αντικείμενο και έχουν ήδη στη διάθεσή τους ένα πρώτο σημαντικό υλικό καταγραφής στον ελληνικό χώρο, με ενημέρωση πάνω σε ανάλογες δραστηριότητες στις άλλες χώρες της Ευρώπης (Αγγλία, Ιταλία, Γαλλία, Τσεχοσολοβία κλπ.) είτε μέσα από θιλιογραφία, είτε με απευθείας συνέδεση και επαφή με ανάλογες εταιρίες.¹⁶

Η έρευνα της ομάδας αποκεύεται στα κυριότερα βιομηχανικά κέντρα που αναφέρομε πιο πάνω και ασχολείται με τις τρεις θαυμάκες συνιστώσες της βιομηχανικής μας κληρονομιάς, ανάμεσα στα 1860-1920:

1. Το εργοστάσιο (απ' τη μικρή ως τη μεγάλη κλίμακα που είναι αντιτίσιχα τη μηχανή και το κτίριο ή το συγκρότημα των κτιρίων).
2. Τους αδιπροδρόμους.
3. Τα δημόσια έργα.

Συνοπτικά, τρία είναι τα μεγάλα θέματα σύμφωνα με τα οποία διαρρέωνται η έρευνα. Το πρώτο αφορά τη συμπλήρωση του αρχειακού υλικού που διαθέτει η ομάδα από προϋπάρχοντες ιστορικές έρευνες, την επειδόμητη του και στη συνέχεια των εντοπισμού του υλικού, με τη μορφή της χαρτογράφησης (π.χ. σύνταξη καταλόγου βιομηχανιών σε κάθε πόλη και στη συνέχεια χαρτογράφηση τους ανά κατηγορία: α) αυτές που σώζονται μόνο σε ερείπια, β) αυτές που διατηρούν το κτίριο και πιθανά ορισμένες μηχανές, γ) αυτές που λειτουργούν ακόμη, όπως η AXIAL CLAUS στην Πάτρα, το ALGAIΟ του

Καρέλλα στη Σύρο κλπ).

Το δεύτερο κεφάλαιο είναι η φωτογράφηση και η αποτύπωση α' βαθμού κτιρίων, μηχανών κλπ., κάτι που έχει γίνει ήδη για ορισμένες πόλεις (όπως Πειραιάς, Βόλος κλπ) και το τρίτο είναι η συνθετική κατάταξη και τυποποίηση του υλικού με κριτήρια ιστορικά, αισθητικά, τεχνικά, καθώς και η διαμόρφωση προτάσεων για τη διατήρηση και αξιοποίηση του, στοχοί που διατερνούν ολόκληρη την έρευνα, την δίνουν την τελική ταυτότητα και ξεφεύγουν απ' τα στενά όρια των δυνατοτήτων περιορισμένης ομάδας — κατ' αλλώτα που έχεται να ενισχύει τη συστηματική παρουσία όλων των ενδιφέρομενών με τη μορφή εταιρειών.

Μπρειρέ σήμερα πως η μηχανή να μην είναι ο γεωμετρικός τόπος όπου συγκλίνουν οι φουτουριστικές φαντασίες του νεόκοπου ανθρώπου του 20ου αιώνα, όπως στη δεκαετία του '20, μπορεί να μην ισχύει πα εκείνη τη υπερβολική αισιοδοξία του Λε Κορηπούζη, όταν ελέγει ότι «η μηχανή χαρίζει τοπομόρφωση στα δύνηρά μας» (Esprit de nouveau, 1925), όμως νη μηχανή και οι χώροι της μπρειρέ νάνω χώροι περιεκτίνει αυτή τη φορά για τον προσδιορισμό της ιστορικής και πολιτιστικής μας ταυτότητας. Χωρίς να παραλείπεται κομικά διάσταση απ' τη ζωή του αιώνα μας.

Σημειώσεις

1. Το πρώτο αποκίνητο εργοστάσιο ίδρευται το 1837 στον Πειραιά. Είναι ο απομόνως του Ανδρέα Μηνόνη Βλ. Τσοκόπουλος, Πειραιά, 1835-1870: Εισαγωγή στην ιστορία του Ελληνικού Μανούστερο, Αθήνα, Καστανιώτης, 1984, σελ. 192.

2. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη σοκολατοποιία «Παύλη» (1841) στην Αθήνα, τα ψυροδεμένα «Σάλσουτρου» (1834) και «Καλούτσα» (1842) στην Εμρύουτο, το μεταλλουργείο του Λ. Ράλλη (1844) στον Πειραιά.

3. Κατά την απογραφή του Α. Μανόδα, το 1876, από τις 89 αποκίνητα εργοστάσια που καταγράφεται, τα 35 είναι αλευρόμυλοι, των οποίων η αειδεία της γεγκαταστάσεων αντιπροσωπεύει τα 35% της συνολικής αειδείας όλων των βιομηχανικών εγκαταστάσεων, η δε επίτιμη αειδεία των προϊόντων τους το 51% της συνολικής αειδείας της διοικητικής παραγωγής. Βλ. Α. Μανόδας, Περί των εν Ελλάδι Αποκίνητων Βιομηχανικών Καταστημάτων, Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1876.

4. Βλ. εφημερίδα «Ακρόπολις», 21.10.1887.

5. Σύμφωνα πάντα στην απογραφή του Μανόδα, δ.π., τα 89 εργοστάσια που καταγράφεται το 1876 έχουν συνολική πτησιδόνημα 1.887 ίππων, η δε αειδεία της γεγκαταστάσεων τους υπολογίζεται σε 26.000.000 δρχ.

6. Το 1888 οι αδελφοί Ρετόνια, στον Πειραιά, αγοράζουν τα αργούτανα κλωστοτρία των Δημόσια, Μπαρουλάκη και Σταματοπούλου. Συναλλικά η περιεχόμενη τους κατέχει πέντε εργοστάσια με 1.500 περι-

που εργάτες.

7. Ι. Σκαλτσούνης: Σκέψεις περί της εν Ελλάδι βιομηχανίας Αθηναί. Κτενάς και Σούτος, 1868, σελ. 7.

8. Βλ. εφημερίδα «Ακρόπολις» 6.4.1887.

9. Ο Ρουσόπουλος, Η Ελληνική Βιομηχανία και Βιοτεχνία κατά την πρώτη εκπαιδευτική 1821-1921, στο πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής εκπαίδευσης πετερίδος 1821-1921, ΤΒ Βιομηχανία - Εμπόριον, Αθήναι, 1923, σελ. 13.

10. Βιομηχανικές στατιστικές δεν υπάρχουν ακριβώς για τον 19ο αιώνα. Για τα δεδομένα που αναφέρουμε χρηματούνται τους Α. Μανόδα, Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος, Αθήνα, 1867. Α. Μανόδας, Περί των εν Ελλάδι αποκίνητων..., δ.π. Γ. Χαριτόνης, Η Ελληνική Βιομηχανία, Αθήναι, 1927.

11. Γ. Χαριτάκης, δ.π. σελ. 77.

12. Αναφέρονται 2.213, στη διοικητική απογραφή του 1917, σαν εργοστάσια, δεν είναι όμως όλα. Δεχόμανται βιομηχανίες και πάλι με επωράλεις, τα μεσαία και τα μεγάλα. Δηλ. αυτά που χρηματούνται πάνω από 5 εργάτες.

13. Η πρώτη επίληπση έρευνας των Βιοτεχνικών και Βιομηχανικών επιχειρήσεων του συνόλου της χώρας με τα καινούρια ρεύμα. (Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας -Απογραφή των Βιοτεχνικών και Βιομηχανικών επιχειρήσεων κατά το 1920-, Αθήναι 1926-27).

14. Ισχύει δ.π. και στη σημ. (2).

15. Κατά τα δύο αναφέρονται στην Αγγλία τον 19ο αιώνα, ωτη «μπρόπολη της διοικητικής επανάστασης». Το Coketown είναι η τυπική αγγλική διοικητική πόλη που περιγράφεται στα «Δύσκολα χρόνια» και το Crystal Palace του Praxton στο Λονδίνο, το μέγαρο της προΐστης (1851) στη σειρά των διεθνών εκθέσεων, αυτού του θεατρού του 19ου αιώνα, που τα έθνη χρηματοποιούνται για να επιδειχνύουν την τέχνη και την τεχνολογία τους. Ήταν το αποκρύφωμα της κτιριακής τεχνολογίας του χυτοσιδήρου και το σύμβολο από πολλές πτυχές, της νέας εποχής.

16. Πλοικυμένα, βρίσκεται σε απεντελειακή κατάσταση στην Ελλάδα, με την επωνυμία: «Comité d'information et de liaison pour l'archéologie, l'étude et la mise en valeur du patrimoine industriel» (υπουργ. καθηγ. κ. L. Bergeon).

17. Παναγιώτα Καλόγρη, Οικονομαδόγος - ιστορικός

Φωτεινή Μαργαρίτη, Αρχιτεκτόνας

Βάσιας Τσοκόπουλος, Ιστορικός

Greek Industrial Archaeology

P. Kalogri - G. Margariti - V. Tsokopoulos

First approach.

Industry being the trade mark of our time and a basic factor of economic growth has become the major problem for the contemporary countries. However, industry is also a historic pheanomenon. From James Watt's invention until today industry has been discovered three times: first, by the middle class of entrepreneurs as a medium of financial and social supremacy; second, by art as an instrument of aesthetic renovation and social criticism; and a third time, recently, by science as a vehicle of preserving memory.

Greek industry: 1860-1920.

The birth of the Greek Industry could be placed in the 1860's and in the early 1870's when the steam wheat mills and the yarn mills start to be installed and multiply, the Ermoupolis tanner on Syros island are systematized and the first mines begin their operation. This first circle of the industrial development will last almost until the last decade of the 19th century. In 1921 Roussopoulos gives a concise account of the Greek industry and handicrafts: «There were and until today still are many politicians and experts who believe that Greece is mainly an agricultural and secondarily a commercial country; therefore it neither can nor must develop industry». The annexation of new lands in the first twenty years of the 20th century (Crete, Macedonia, Epirus, Aegean islands) adds new important industrial centers (Thessaloniki, Naoussa, Mytilini), while at the same time the population increases and the market is expanding. However, the industrial concentration in the area of the so-called old Greece - in distinction from the new lands - is clear since it represents the 72% of the middle and the 67% of the large industries.

Industrial heritage, field of science.

The evolution of Greek industry outlined so far expresses the peculiar continuity of industry in Greece that we should reconstruct on the base of all kinds of evidence we posses: factories or industrial zones, worker's dwelling, railroad, town infrastructure; also we have to take into account all the individual elements of the aforementioned evidence, i.e., the individual machine or tool. The wide space between the large and the small scale in Greece can be covered by the systematic and thorough research of industrial archaeology. The achievements of the scientific-technical revolution and of cybernetics in particular is only natural to be finally transformed in a material that belongs to the field of heritage. Its knowledge is a knowledge of historic significance for the public and especially for the new generation, is a knowledge of self-definition of the past identity.